

Die uw jeugd vernieuwt als die van een arend

De Reformatie

Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven

Onderling pastoraat bestaat niet'

Stelling 1: 'Onderling pastoraat' bestaat niet – evenmin als onderling management in het bedrijf, onderling onderwijs op de school, of onderling koken in de keuken.

'Onderling diaconaat' bestaat wel – dienstbaarheid in allerlei vorm, ook in het omzien naar elkaar en het elkaar terecht helpen. Tijd voor verheldering van ons spraakgebruik. Om scheefgroei in de praktijk te voorkomen.

E.A. de Boer ■

In dit nummer

<i>Kerkelijk leven - E.A. de Boer</i> Onderling pastoraat bestaat niet	549
<i>Meditatief - E.A. de Boer</i> De duif	553
<i>Wandelen met God - B. Luiten</i> Vol worden, niet leeg	554
<i>Achtergronden - J. van Bruggen</i> Ouderling, waar kom je vandaan?	556
<i>In gesprek met - W.M. Bakker</i> 'Bidden houdt me scherp'	560
<i>Lied van de week - A. de Heer</i> Lied 27: De Heer richt op zijn berg een maaltijd aan	562
<i>Uit de kerken, Persberichten</i>	

Ambt van alle gelovigen

Onlangs schreef dr. P.W. van de Kamp, docent aan onze Theologische Universiteit, artikelen over de verhouding tussen de taak van de ouderling en het onderling pastoraat.² De alliteratie ligt lekker in de mond: *ouderling en onderling*. Wat met de zaak 'onderling pastoraat' bedoeld wordt lijkt me voluit bijbels. Het naamkaartje dat we eraan hangen en de plaats die we eraan toewijzen zijn ondertussen niet zonder risico. Daarom dit artikel. Met een provocerende titel. Niet uit een behoefte om tegen te spreken, maar om zaken recht te trekken voordat die scheef gaan groeien in zoiets kwetsbaar als zielszorg.

Je zou kunnen zeggen: we zijn bezig met een herwaardering van wat vroeger heette het 'ambt van alle gelovigen'. Ambtsdragers raken overbelast en zijn moeilijk te vinden. Wat kunnen we in de gemeente net zo goed doen? En welke verantwoordelijkheid hebben de leden van Christus' lichaam voor elkaar? Van de Kamp gaat uit van het Griekse woord *parakalein*, dat is: elkaar aanspreken. Dat kan aansporend zijn, zowel in bemoediging als verma-

ning. Een woord dat ook voor gelovigen onderling gebruikt wordt. 'Wijst elkaar terecht' (Hebr. 3:13), 'troost elkaar' (1 Tess. 5:11).

Wat is pastoraat?

Van de Kamp ontwerpt een eigen definitie van (onderling) pastoraat. Deze is, meer expliciet dan vroeger gebeurde, opgebouwd uit bijbels onderwijs én praktische wijsheid. Analyse en toetsing van de praktijk. Pastoraat is 'mensen helpen om hun persoonlijke situatie te leren zien en te leren ervaren in het licht en in de lijn van Gods evangelie met het oog op hun zelfstandig geestelijk functioneren'. Hier gaat het om pastoraat, gegeven door ouderling, pastoraal werker of predikant.

zaken rechtekken voordat die scheef gaan groeien in zoiets kwetsbaars als zielszorg

Onderling pastoraat is even anders: 'als gemeenteleden met elkaar meeleven en voor elkaar zorgen door middel van persoonlijke gesprekken of groeps gesprekken waarbij de één door de ander vanuit Gods evangelie wordt "aangesproken" met het oog op haar/zijn zelfstandig geestelijk functioneren'. Mooi vind ik dat Van de Kamp uitgaat van meeleven met en zorgen voor elkaar. Zijn conclusie is: 'Deze omschrijving maakt duidelijk dat ieder gemeentelid 'pastor' kan zijn voor een ander gemeentelid'. Het gaat om onderling pastoraat en toch staat pastor tussen aanhalingstekens. Is dat consequent? Of wijzen de aanhalingstekens op een verschil dat we goed in de gaten moeten houden?

Mix van metaforen

Een voetnootje bij het artikel van 2005 meldt dat er drie bijbelse metaforen zijn die inzake het pastoraat vaak gebruikt worden. En wel de beelden van herder, lichaam en weg. Van de Kamp schrijft dat zijn definitie van pastoraat aansluit bij de metafoor van het lichaam. Paulus noemt de gemeente 'het lichaam van Christus'. Eigenlijk is dit geen beeld of vergelijking (metafoor). Het is de belofte van een geestelijke werkelijkheid: in de gemeente neemt Christus op aarde gestalte aan! Wie met Christus is 'samen gegroeid', maakt deel uit van zijn levende lichaam. Voor de vergelijking met de andere werkelijkheden – bijv. de gemeente als kudde – noemen we die toch even: beelden. Dat brengt mij tot *stelling 2*: de term pastoraat is ontleend aan het bijbels beeld van Gods volk als een kudde, geleid door herders, én getransplanteerd naar het beeld van het lichaam. Pastoraat komt van pastor, de herder. *Pastoraat is herderschap*. Kunnen we onderling herder voor elkaar zijn? Er ontstaat een mix van metaforen.

Die veroorzaakt begripsverwarring. En mogelijk meer: een verschuiving van verantwoordelijkheden. En uiteindelijk een ander model van gemeente zijn. In het vervolg wil ik de beelden uit elkaar trekken en afzonderlijk bekijken. Eerst het beeld van de kudde, dan dat van het lichaam.

Kerk als kudde

Pastoraat is in de gereformeerde ambtsleer altijd gedacht vanuit de bijbelse notie van het *herderschap* (Ef. 4:11) over de kudde (Joh. 21:15-15; Hd. 20:28; 1 Pet. 5:2-3). God is zelf de Herder van zijn volk Israël (Ps. 23; 80). Hij waakt over het herderschap van koningen en leiders. Bij ambts- en machtsmisbruik belooft Hij zelf een herder à la David aan te stellen (Ezech. 34). Het herderschap komt tot zijn fraaiste gestalte in Jezus Christus, de goede herder, écht herder (Joh. 10).

Voordat de Heer zijn schapen uit Israël en uit andere stallen verzamelt draagt Hij Simon Petrus op de lammeren te weiden en de schapen te hoeden. Een visser wordt herder. En in die taak ook leider van de apostelen. Ook al is het apostelschap niet overdraagbaar, deze taak vormt de kern van het ambt van oudste of ouderling. Het is deze Petrus die later schrijft: 'De oudsten onder u vermaan ik (*parakaloo*) dan als medeoudste [...]: hoedt de kudde Gods die bij u is', en wel 'als voorbeelden voor de kudde' (1 Pet. 5:1-3).

Ouderlingen zijn in de gemeente dus (als) herders – pastors – over de kudde. De term pastor en pastoraat zijn dus eigen aan het beeld van de kerk als kudde van de Heer. En passen niet in het beeld van het lichaam.

Ouderling als pastor

Uit Efeziërs 4 wordt in het formulier voor de bevestiging van ouderlingen afgeleid: 'Daarin betoont Christus zich de goede Herder. In voortdurende zorg voor zijn kudde stelt Hij herders aan, om in zijn naam de schapen te weiden'. Hij is zelf de echte Herder die zijn leven voor de schapen inzet (Joh. 10) én de herdertaak aan zijn leerlingen opdraagt (Ef. 4:11). Daarom zal elk herderschap in de kerk naar de Heer Jezus verwijzen.

verschil tussen het beeld van de kudde of het lichaam

'Herder' lijkt in het Nieuwe Testament geen ambtsnaam te worden. Eigenlijk is alleen in Efeze 4 sprake van 'herders en leraars'. Je zou kunnen zeggen: 'herder' blijft een beeld uit Israël. Een bijbelse spiegel voor een leidende taak in de (veelal) stadskerken in de wereld. Toch is er, naast oudste, één ambtsnaam die wel aan het herderschap herinnert: de toezicht-

houdende taak maakt dat zij *opzieners* heten (*episkopoi*, waar het woord bisschop vanaf geleid is). Oudsten zien toe op de kudde (als geheel, en dus ook individueel).³ Deze gegevens dragen de visie dat het ambt (vooral van oudste of opziener) gegeven is om

er zijn slechte herders én vette schapen

de gemeente te leiden en te weiden. De gereformeerde ambtsleer was altijd primair opgebouwd uit het beeld van de gemeente als de kudde van de Heer.

Sterke schapen

Het lijkt alsof in het beeld van de kudde de gemeenteleden geen zelfstandigheid hebben. Zij moeten geleid worden, maar wat doen zij zelf? In de eerste plaats natuurlijk: luisteren naar de stem van de Herder en Hem volgen. Dát is primair hun zelfstandigheid. Maar vooral in Ezech. 34 zie je: er zijn de slechte herders én vette schapen. Herders kunnen zich gedragen als sterke schapen die alle eten voor zich opeisen en de zwakkere wegdringen. Dan eist de HERE het herderschap weer voor zichzelf op en keert zich tegen de vette en sterke schapen. En tekent het profiel van echt herderschap: 'Ik zal naar verdwaalde dieren op zoek gaan, verjaagde dieren terughalen, gewonde dieren verbinden, zieke dieren gezond maken ...' (vs. 16).

Het is een tekening van Jezus Christus, zoon van David, de echte herder. In die tekening zien we veel trekken die gebruikt kunnen worden voor de invulling van wat 'onderling pastoraat' bedoelt. Als de herders zelf ook schapen zijn, is ook het gedrag binnen de kudde belangrijk. Er zijn zorgtaken genoeg. Met daarboven het toezicht van herders.

Gemeente als lichaam

Nu komen we bij het tweede beeld in dit verband: de gemeente mag het lichaam van Christus heten (1 Kor. 12:12-26). De menselijkheid waarin Christus als Heer nu op aarde leeft. Dat lichaam bestaat uit allerlei leden (lichaamsdelen), die elk een eigen functie hebben om het lichaam als geheel te doen functioneren. Christus zelf is hoofd (van zijn lichaam). We zijn geen 'lid van de kerk' in de zin van lidmaatschap van een vereniging. De belofte is ledemaat, lichaamsdeel van de Heer zelf te mogen zijn.

Nu doet zich iets opvallends voor. In het beeld van Gods volk als kudde krijgen de herders, de ouderlingen veel profiel en hebben de schapen weinig zelfstandigheid. Bij de gemeente als lichaam is het omgekeerd: alle ruimte voor de werkzaamheid van de leden, maar waar blijven de ambtsdragers? In het lichaamsbeeld bestaat

geen punt van vergelijking dat de ouderlingen en hun taak benoemt (bijv. zenuwen of spieren).

In onze cultuur spreken ambt en instituut niet aan. De waarde van het individu en zijn gaven spreekt meer aan. In die context is het logisch dat het collectieve beeld van de kudde minder aanspreekt dan dat van het lichaam met de afzonderlijke leden. Als we ruimte zien voor 'onderling pastoraat' lijkt het manco rond de (invulling van de) ambten verholpen. Het beeld van het lichaam helpt ons op weg.

Gaven van het lichaam

Het lijkt of de ambten geen plaats in het beeld van het lichaam hebben. En toch schrijft Paulus éérst over de genadegaven die de drie-enige God in de gemeente geeft (1 Kor. 12:1-11). Pas daarna noemt hij de gemeente 'het lichaam'. Er is een verscheidenheid aan gaven, ten dienste van de opbouw van het lichaam (Ef. 4:11-12). Het is geen indeling in functies, maar een veelkleurig palet aan gaven. Gaven die elders in de Schrift gestalte krijgen in omliggende taken. Want Christus heeft ook apostelen, profeten, evangelisten, herders en leraars gegeven.

Soms wordt het 'onderling pastoraat' afgeleid uit het lichaamsbeeld: met verwijzing naar 1 Kor. 12:25: '... zodat het lichaam niet zijn samenhang verliest, maar alle leden elkaar *met dezelfde zorg* omringen'. Het werkwoord betekent: zorgen voor, denken aan. Geen specifiek woord voor pastoraat, maar er wel bij passend. De zaak van onderlinge zorg is immers beslist in het Nieuwe Testament aanwezig. Terecht zet Van de Kamp 'met elkaar meeleven en voor elkaar zorgen' in zijn definitie.

Tegelijk moeten we noteren welke werkwoorden en taken níét uitwisselbaar zijn. 'Toezien op', weiden, waken worden in het Nieuwe Tes-

het ambt is gegeven om de gemeente te leiden en te weiden

tament als specifiek voor de oudsten gebruikt. En kunnen dus niet op 'onderling pastoraat' overgedragen worden. Dat leidt me tot *stelling* 3: de term 'onderling pastoraat' is verwarrend, omdat een taak die specifiek is voor het werk van oudsten algemeen wordt gemaakt.

Onderlinge zorg

Als we de *verantwoordelijkheid van gemeenteleden voor elkaar willen profileren*, moeten we daar een specifieke term voor bedenken. Die past bij 'omzien naar elkaar' en 'dienen van elkaar'. Is onderling diaconaat een geschikte term? Naast de oudsten vinden we in de nieuwtestamentische gemeente vooral de (verschillende) diensden, het dienen van elkaar (Grieks: *diakonein*). Het lastige van dit woord is dat dit of te alge-

meen klinkt of erin teveel het werk van onze diakenen gehoord wordt. Ik stel als specifieke term voor: onderlinge zorg. Zielszorg is teveel identiek aan pastoraat. Het 'waken over de zielen' is immers specifiek voor de oudsten (Heb. 13:17). Maar onderlinge zórg drukt uit wat Van de Kamp bedoelt met zijn omschrijving van onderling pastoraat.

De gemeente van Christus is ook (deel van) het volk van God. In het nieuwe Israël mogen christenen delen in zijn zalving met de Geest en zo in het profetisch, priesterlijk en koninklijk ambt van Christus (Zondag 12). De Geest

mooie zaken die op een individualistische manier tégen het geordende kunnen werken. Nogmaals, in de invulling van 'onderling pastoraat', zoals Van de Kamp het definieert, kan ik mij helemaal vinden. Ik vraag mij echter af of de werkelijkheid van de kerken, waarin zich de verschuiving voordoet, juist getaxeerd wordt. Hoe het 'onderling pastoraat' met de structuur van de gemeente samenhangt is de invalshoek van mijn tweede bijdrage.

Dr. E.A. de Boer is predikant van de Gereformeerde Kerk te Zeist

Noten:

- 1) Dit artikel is ontstaan uit een notitie over de verhouding tussen ambtsdrager en kringleider, die in de kerkenraad te Zeist diende, en een bijdrage aan de ambtsdragersdag te Rotterdam-Stad, waar onlangs prof. J. van Bruggen (zie zijn bijdrage in de rubriek Achtergronden) en ondergetekende spraken.
- 2) P.W. van de Kamp, 'Waar is de ouderling?', 'Ouderling en onderling' en 'Het profiel van de ouderling', in *De Reformatie* 81, nrs. 19-21 (317-319, 373-376, 389-392). Eerder: 'Onderling pastoraat in de gemeente', in jrg. 80, nr. 17, 305-307. Ik haak aan bij wat Van de Kamp schreef, niet omdat hij verantwoordelijk is voor het concept van onderling pastoraat, maar omdat hij het meest recent hierover schreef.
- 3) Om nog een ander beeld te noemen: de gemeente wordt ook wel het *huis* van God genoemd (1 Tim. 3:15). De ouderling of opziener kan ook *beheerder* heten (*oikonomos*, de 'econoom', 1 Kor. 4:1-2; Tit. 1:7). Dat is de *major domus*, de man die de leiding over de huishouding, de economie van het huis heeft.

is onderling diaconaat een geschikte term - of is het onderlinge zorg?

geeft gaven van genade (*charismata*) aan de gemeente. Velerlei gaven aan mannen en vrouwen. Daardoor kunnen er ook altijd weer leden vanuit de gemeente tot (een van) de ambten en andere taken geroepen worden. Deze invalshoek – de gemeente als volk van God en het lichaam van Christus – wijst beslist op de mondigheid van en velerlei gaven in de gemeente en geeft dus alle ruimte de onderscheiden gaven van de leden in te zetten.

Christus is het *hoofd* van zijn lichaam (Ef. 4:15) dat de velerlei genadegaven, ook in de ambten en diensten, krijgt. Hij is het die als gave ook ambten aan de gemeente geeft (Ef. 4:11). Hij is ook de ene *herder* die oudsten aanstelt over de kudde. Christus, hoofd en herder, is het die de beide beelden verbindt.

Ouderling eerst

Stelling 1 was: onderling pastoraat bestaat niet. De beide woorden in deze term botsen.

2. Het woord pastoraat wordt uit de metafoor van de kudde gehaald en in dat van het lichaam overgezet.

3. Ondertussen wordt het specifieke (weiden, hoeden) algemeen gemaakt. Dat leidt tot de conclusie dat

4. zij die 'onderling pastoraat' (aan elkaar) geven, doen dat op een ander niveau doen dan de daartoe aangestelde ambtsdragers.

Maar is het niet allemaal een spel van woorden? Ik begrijp toch best waarom Van de Kamp de 'pastor' in het onderling pastoraat tussen aanhalingstekens zet? Ja, het zou een academische kwestie kunnen zijn ... wanneer het pastoraat van oudsten opperbest functioneerde en zij beste een stapje terug mochten doen ten gunste van de gemeente. Maar we zitten in een klimaat waarin 'het ambt' geen voortreffelijke zaak gevonden wordt, terwijl de gaven het een en het al lijken. Gave, persoonlijke bediening, doen waarin je goed bent, je geroepen voelen:

De duif

De heilige Geest in beelden (1)

‘De Geest daalde in de gedaante van een duif op Hem neer’ (Lucas 3:22)

E.A. de Boer ■

De eerste manifestatie van de heilige Geest vindt lang voor Pinksteren en ver van de heilige stad plaats. Niet na Jezus' ultieme verhoging als Heer, maar bij zijn eerste vernedering als dodeling. Lang voordat er een gemeente bidt en wacht wordt het Pinksteren, wel in het water van de Jordaan. De Geest van God neemt de gedaante van een duif aan en strijkt zo op Jezus, de mensenzoon neer. Waarom een duif, in vredesnaam?

Vloed

De duif roept allerlei gedachten op. De vredesduif, het symbool van de Verenigde Naties. Of de duif als offerdier dat arme mensen aan de God van Israël brengen. Zoals Jozef en Maria het doen als zij het kindje Jezus in de tempel presenteren. Dan bekijken we de duif op zich, los van het gebeuren bij de Jordaan. Maar de betekenis van de duif komt vrij als we zien hoe hij neerstrijkt op die ene mens die uit het water oprijst. Gedoopt worden in de Jordaan is: ondergedompeld worden in het snelstromende water, bijna in de gevaarlijke rivier verdrinken. Je oude leven laten wegspoelen met de stroom, richting de Dode zee - waar je zonden horen. Niets van dat alles kan op Jezus van toepassing zijn, zoals ook de Doper protesteert. Toch wil mijn Here Jezus niet anders dan mijn plek innemen in het oordeel. Zal Hij ooit de ark van mijn behoud zijn, dan moet Hij eerst de zondvloed namens mij ondergaan. Die vloed begint bij de doop in de Jordaan. En eindigt in de godverlatenheid van Golgotha. Doop door onderdompeling - beeld van het graf. 'Ik moet gedoopt worden met een doop - en hoe beklemmt het Mij, totdat het volbracht is!' (Lc. 12:49).

Vogel

Maar eerst moet Jezus léven! Hij mag zich los worstelen uit het water en grond onder zijn voeten vinden. En terwijl Hij bidt en dankt, doet

God de hemel open en spreekt Hem aan als de geliefde, de Zoon. Maar voor de stem klinkt, daalt de Geest neer. De duif boven water en aarde: dat moet wel doen denken aan de vogel die boven de vloed zweefde, door Noach uit de ark gelaten!

Eerst had de duif geen plaats gevonden om neer te strijken. Zoals de Geest al zolang in Israël geen plaats vond om neer te dalen. Na zeven dagen was de duif weer uitgevlogen en had een takje groen gevonden. Tenslotte was de duif niet teruggekomen omdat de aarde droog genoeg was om te overleven. Nu de Geest zó op Jezus neerdaalt én op Hem blijft weet Hij: God stuurt Mij uit op zijn aarde. Uit de beschutting van de ark. Kijk, hoe al die mensen uit de Jordaan komen en naar huis gaan! Zij hebben de Gezalfde nodig, de ondergedompelde in de Geest. Op Hem blijft de Geest rusten (Joh. 1:32). De duif hoeft niet verder te vliegen, te zoeken. Hij heeft zijn rustplaats gevonden op Jezus, de gezalfde.

Vervulling

Na Jezus' onderdompeling in de doodsrivier én de levensgeest raakt de Geest van God nooit meer los van Hem. De Geest Gods die boven de oervloed zweefde (Gen. 1:2) geeft Hem alle kracht die nodig is om zijn levenswerk te volbrengen. In Jezus Christus wordt het gelaat van de aarde her-schapen (Ps. 104:30). Dankzij Hem kan het Pinksteren worden en worden Gods witte duiven losgelaten boven Jeruzalem. De gezalfde onderging voor mij de zondvloed. Hij wast mijn zonden af. Hij doet mij delen in de Geest van God, in zijn zalving. Voortaan kijk ik met andere ogen als ik een duif zie vliegen!

Dr. E.A. de Boer is predikant van de Gereformeerde Kerk te Zeist

Vol worden, niet leeg

Een hart onder de riem in de strijd tegen verslaving

wandelen met God

Er zijn veel meer mensen verslaafd dan je zou denken.
Onzichtbaar verdriet.

B. Luiten ■

Eenzame opsluiting

We weten het, we horen het, we lezen het. Maar we zien het nauwelijks. Het eerste wat een verslaafde doet is namelijk zijn verslaving zorgvuldig verbergen. Uit schaamte, zeker als hij een christen is. Omdat hij weet dat het zo helemaal in strijd is met wat hij zegt te geloven. En omdat hij in eigen ogen zo faalt. Hij maakt er zo'n puinhoop van, daarmee kun je toch niet te voorschijn komen?

Het huis is keurig opgeruimd, niets doet enige verdenking rijzen. De alcoholist heeft net genoeg gedronken om z'n handen niet zo te laten trillen. Aan alles is gedacht.

Waarbij ik denk: wat een eenzaamheid! Alles wat je verbergt, wat een ander niet mag weten, wat ben je daar dan *alleen* in. Als verslaving te vergelijken valt met 'gevangen zitten in', is dit bovendien een *eenzame* opsluiting. Voor onbepaalde tijd? Terwijl ieder weet dat dat onmenselijk is, daar hoeft je nog geen christen voor te zijn om dat te zeggen.

In die eenzaamheid wordt vervolgens veel gebeden en gestreden, om wanhopig van te worden. Want die andere kracht is sterker, het moet gewoon steeds weer gebeuren, die fles, die gok, die plaatjes, die sites.

Heer, waar dan heen?

Tot U alleen!

Hier ritsen

Dankbaar mogen we constateren dat er vele vormen van hulpverlening zijn. Ik ben er diep van overtuigd dat de hulp, die van God gebeden wordt, vaak tot ons komt door de dienst van mensen. Liefdevolle mensen met hun geduld, hun gaven en deskundigheid worden gegeven van hogerhand.

Ook is de psychologie, met al haar vertakkingen, een scheppingsgave van God, om te ontdekken en elkaar mee te dienen.

Tegelijk is het niet zo, dat nu alle hoop gevestigd moet worden op allerlei 1^e en 2^e lijns hulpverlening. Want er is meer aan de hand, en een christen weet dat. Er is altijd ook sprake van een geestelijke strijd, om de concrete vraag: *wie is de heer in je leven?* Twee heren dienen kan

niet. Er staat niet dat het niet mag, maar dat het niet kan. Omdat je je altijd hecht aan de ene ten koste van de andere. De centrale vraag is: wie is die ene, en wie is die andere?

Volgens mij zijn menswetenschappen en het geloof in God als twee kanten van een rits. Een christen mag langs al die wegen hulp verwachten, als hij ze maar aan elkaar ritst door de samenhang te zien. Alleen maar één kant van de rits 'werkt' niet: een gelovige heeft ook deskundigheid nodig, terwijl alleen God je echt bevrijden kan.

Verdedig geen leegte

Een treffend woord vinden we in Lukas 11:24-26. Over de onreine geest, die zodra hij uitgevaren is, naar dorre plaatsen gaat om rust te zoeken. Als hij die niet vindt, keert hij terug naar zijn huis, dat hij verlaten moest. Tot zijn verrassing vindt hij het leegstaand, zelfs geveegd en op orde. Hij kan er zo weer in! Dat doet hij dan ook, met nog een paar collega's. En het wordt in dat huis erger dan eerst.

Jezus vertelt dit over de mens, met wie het uiteindelijk slechter gesteld is dan in het begin.

Een waarschuwend woord, maar ook leerzaam.

Hier laat Hij ons ontdekken, dat alleen het uitdrijven van de boze krachten niet zal helpen.

Terwijl velen m.i. hiermee bezig zijn in hun enorme strijd: hoe krijg ik die vijand eruit?

Hoe krijg ik die begeerte uit mijn lijf en uit mijn gedachten? Soms lijkt je aan de winnende hand, maar o wat ontmoedigend als er toch weer een moment van terugval komt. Houdt het dan nooit op? Heeft het nog zin om door te gaan? Ben ik geen hopeloos geval?

Nee, dat ben je niet. Want de vijand mag sterk zijn, je Heer is de overwinnaar. Ieder die Hem als verlosser aanvaardt mag in zijn overwinning delen.

De vraag is evenwel: *ben je niet eenzijdig bezig?*

Alleen je huis (je hart, je geest, je verstand) schoonvegen helpt niet! Gesteld dat het zou lukken, de problemen keren dan onherroepelijk terug. Het punt is namelijk: leegte is niet te verdedigen.

Stel dat het zou lukken om niet toe te geven aan die enorme lust, stel dat je een tijd zou vol-

houden door (alleen maar) heel hard te knokken en eindeloos te denken: het mag niet, het mag niet, het mag niet. Dan zal dat aanvoelen als een enorme leegte, als een groot gemis, als een ontbreken van noodzakelijke bevrediging. Die leegte is niet blijvend te verdedigen. Omdat de inhoud ontbreekt.

Het huis wil een andere bewoner.

Jezus vult je

Jezus heeft nooit alleen maar geesten uitgedreven. Hij begon daar zelfs niet mee. Zijn boodschap was altijd, kort en goed: 'hier ben Ik'. Ik ben jouw weg, Ik ben jouw waarheid, Ik ben jouw leven, en ga zo maar door. Hij was gekomen om Zich te geven aan zondaren. Om op die manier hun leven niet alleen te reinigen, maar ook op een andere manier te vullen. Voortdurend heeft Jezus benadrukt, dat wie Hem ontvangt, ook zijn Geest zal krijgen. Een innerlijke en innige verbinding gaat Hij met je aan, zo waarlijk als in het avondmaal het brood en de wijn zich met je verbinden zodat ze daarna niet meer van je te onderscheiden zijn. Zijn Geest ontvangen staat gelijk aan 'delen in zijn gedachten, in zijn manier van zijn, en thuis zijn bij de Vader net als Hij'. Met andere woorden: je betreedt een nieuwe werkelijkheid, om je ogen uit te kijken en je hart mee te vullen. In alles één met Jezus! Weet je wel wie Hij is? De schepper van hemel en aarde, de wijsheid in eigen persoon. *Als Hij je gedachten en je hart begint te vullen, ontstaat er een beweging in je die alle andere inhoud verdrijft en ook volstrekt overbodig maakt.* Op die manier kon Hij tegen boze geesten zeggen dat ze moesten verdwijnen. Om plaats te maken! Jezus maakt mensen niet leeg, maar vol!

Hecht je aan Jezus

Naar wat ik hier inmiddels van weet is dit een belangrijke, onmisbare en steeds hoopvolle benadering. Die psychologische deskundigheid niet overbodig maakt. Die ook niet één-twee-drie succes garandeert. Maar die wel van begin af aan in zich heeft, dat nooit iemand teleurgesteld zal uitkomen die op Jezus zijn vertrouwen stelt.

Ieder die tot Jezus gaat met de hartelijke begeerte: 'wilt U mijn Heer zijn, de enige?', ontvangt zijn Geest. Die belofte staat! Tegelijk is het ook zo, dat de Geest nooit wordt geschonken of ontvangen op een manier die je berooft van je eigen verstand, je eigen wil of je eigen gevoel. Zijn entree houdt Hij zo, dat Hij je helemaal doortrekt en zo ook inschakelt. Dus zal een gebed tot de Heer niet het enige zijn. De vraag naar Hem zal hand in hand moeten gaan met aandacht voor Hem, tijd voor Hem, om Hem al zoekend en tastend te vinden.

Vaak is het zo, dat in geval van verslaving (en tig teleurstellingen na terugval) de aandacht voor Jezus op een laag pitje staat. Ach ja, we

lezen nog wel in de bijbel, misschien, en bidden nog wel naar behoren, soms. Maar alle fut is er uit, omdat die andere heer zo aanwezig is. Bedenk dan, dat twee heren dienen *niet kan*. Dat het maar net de vraag is, aan wie je je hecht. *Begin je daarom te hechten aan Jezus.* Begin daarmee je dag, sta eerder op, geef je eerste gedachten aan Jezus, laat Hij ze mogen vullen. Gebruik een goed boek, waarin je wordt geholpen om Hem te leren kennen. Wat je 's ochtends leest, zit heel de dag in je hoofd. Spreek met iemand af, dat hij dat boek ook leest, steeds hetzelfde hoofdstuk. Maak een afspraak om elkaar 's middags of 's avonds te ontmoeten en erover door te praten. Liefst op die tijd, waarop je meestal verliest. Dat kan zijn met je echtgenoot, met een vriend, een broer of zus in de Heer. Spreek af, hou vol elke dag, vul je tijd en je aandacht met Hem die zoveel van je houdt. Dan zul je merken, gaandeweg, dat je je inderdaad maar aan één heer kunt hechten. Voor die andere blijft steeds minder tijd en ruimte over, vooral minder ruimte van binnen. Jezus wil je vervullen. Aanbidt Hem, geef Hem de eerste plaats, dan zal Hij die zeker innemen.

Voorkomen is beter

Dit is trouwens ook de manier om verslavingen *te voorkomen*. Wie staat, moet goed opletten dat hij niet valt.

Er wordt tegenwoordig aandacht gevraagd voor tijd voor Jezus, op allerlei manier. Daar ben ik blij om, ik merk ook dat het heel nodig is. Want niet alleen is het met die tijd soms heel droevig gesteld. Ook is daarvan een zichtbaar gevolg dat mensen komen tot zonde. Die twee gaan hand in hand, en dat is logisch.

Als je niet open wilt staan voor de vreugde van wat God in je leven kan geven en bewerken, word je leeg en zoek je andere vulling. Als je voorbij kijkt aan de ene Heer, word je een gemakkelijk te nemen doelwit voor die andere heren. Die mogen dan binnenkomen om je op hun manier te amuseren.

Daarom is m.i. in het algemeen een vermanende opstelling ontoereikend. Als voornamelijk wordt gezegd wat *niet* mag en hoe het *niet* moet. Dat weet de grootste zondaar meestal nog wel, maar het werkt niet. Het geheim is altijd: laat Jezus naar voren komen, laat zien wie Hij is, laat merken hoe Hij zich geeft. Hij staat aan de deur en klopt. Wie Hem binnenlaat zal merken, dat er iets moois begint én dat Hij voor de schoonmaak zorgt.

Ds. B. Luiten is predikant van de Gereformeerde Kerk te Zwolle-Centrum

Ouderling, waar kom je vandaan?

Ambtsdrager van Christus of coördinator van de gemeente? (1)

Enkele malen mocht ik in de voorbije maanden een lezing houden voor ambtsdragers over hun taak in deze tijd. De daarop volgende gesprekken waren leerzaam. Met dank aan de ouderlingen en diakenen die daaraan deelnamen, geef ik in vier artikelen nu een bewerking van mijn lezing (de eerste drie artikelen) en een samenvatting van de voornaamste punten uit de besprekingen (het vierde artikel).

J. van Bruggen ■

Toen onze Heiland naar de hemel voer, heeft Hij geen blauwdruk voor de kerkelijke organisatie achtergelaten en evenmin een aantal jaarplannen voor de komende eeuwen. Gezien vanuit moderne organisatiemodellen stonden de elf apostelen op de Olijfberg met lege handen. Het enige dat ze meekregen, was de belofte van de heilige Geest en de herinnering aan Jezus' woorden.

De tijd heeft geleerd dat dit genoeg was. In Handelingen en in de brieven zien we hoe de Geest de apostelen heeft geleid en hoe er in Jezus' woorden genoeg aanwijzingen lagen om de weg te vinden in verantwoordelijkheid.

Wij leven zo'n kleine 20 eeuwen later in een heel andere situatie. De indruk bestaat dat veel ambtsdragers weliswaar nog steeds geen *blauwdruk* bezitten, maar het ondertussen wel erg *druk* hebben gekregen. Zo druk dat hun ambt soms de mist ingaat. Hoe ontkomen we aan de belasting van het huidige activisme? Is daarvoor niet nuttig een bezinning op wat de geschriften van de apostelen en profeten te zeggen hebben wanneer het gaat over opdrachten binnen de gemeente?

Regelmatig komt ter sprake dat er een geschiedenis-ontwikkeling zit tussen de taakverdeling in de oudste gemeenten en de ambten die wij vandaag kennen. Tussen Jeruzalem en Nederland ligt Genève.

Wij kennen het calvinistische model van predikanten die ook ouderling zijn, ouderlingen die geen predikant zijn, en diakenen.

Dat model is geen kopie van het Nieuwe Testament. Maar het ligt toch voor de hand dat bij een ander model dezelfde soort opdrachten gerealiseerd moeten worden. Ik wil daarom in vier artikelen proberen

1. de stap te maken van vroeger (1.1) naar hier en nu (1.2)
2. met speciale aandacht voor de blijvende opdrachten en
3. de mogelijke bedreiging daarvan in onze tijd
4. in het licht van gestelde vragen.

1. De stap van vroeger naar hier en nu

1.1 Mozaïek van NT-gegevens

Bij het verkennen van de nieuwtestamentische gegevens over ambten in de oudste kerk, blijkt steeds opnieuw dat overal Jezus Christus in het middelpunt staat. Hij is de Herder, die de kudde vergadert. Hij is de Koning die zijn volk regeert. Door zijn Geest schenkt Hij allerlei gaven aan de gelovigen tot opbouw van het lichaam van Christus. Daarbij gaat het niet om de organisatie van een aardse heilstaat, maar om het bewerken en bewaren van het geloof in het evangelie: dit geloof zal doen binnengaan in het nieuwe Jeruzalem.

Het spreekt dan ook vanzelf dat ambten in de kerk geen zelfstandige betekenis hebben. Zij zijn ondergeschikt aan Christus' doel en moeten Hem van dienst zijn bij het verbreiden van het evangelie en het bewaren van de gemeenten in het geloof. Ambtsdragers in kerken zonder geloof zijn als schatbewakers bij een lege kluis. Het is geen wonder dat in het Nieuwe Testament meer wordt geschreven over genade en geloof, hoop en liefde, dan over ambten. En wat er min of meer verspreid over is te vinden, wordt overstraald door de meer belangrijke zaken waaraan die ambten dienstbaar moeten zijn.

Tijdens zijn werk op aarde heeft Jezus Christus de gelovigen die de Vader Hem schonk in zijn jaren van vernedering, gemaakt tot oor- en ooggetuigen van zijn wonderen en woorden. Hij heeft hen gemaakt tot een fundament voor de gemeente die later op hun getuigenis zou worden gebouwd. Aan hen vertrouwde Hij het onderwijs toe over zijn lijden en sterven dat voor ons het hemelrijk ontsluit. Aan hen verscheen Hij levend na zijn opstanding, opdat zij voor alle komende eeuwen zouden kunnen getuigen dat de Heer werkelijk is opgestaan.

de gemeente moet niet alleen in de lerende oudsten, maar ook in de help(st)ers het beeld van Christus tonen

Deze kring van getuigen uit het eerste uur heeft als de raad van oudsten te Jeruzalem een bijzonder respect ontvangen van de kerk uit de heidenen. Uit hun midden kwamen ook de door Jezus zelf aangewezen apostelen (waaraan Paulus later is toegevoegd) en onder de apostelen namen de twaalf een aparte plaats in met Simon Petrus voorop. Deze geleiding neemt echter niet weg dat allen samen, in een door de Geest geschonken eenheid, voor alle eeuwen de voorgangers zijn: aan hun getuigenis hebben wij ons te houden. Deze unieke ‘ambtsdragers’ zijn door de geschriften van het Nieuwe Testament nog altijd in de Geest bij ons aanwezig en aan hun bindend leergezag over het evangelie heeft Jezus Christus de kerk van alle eeuwen gebonden tot in de hemel toe (Mt. 16 en 18; 2 Pet. 3:2).

De prediking van de apostelen leidt tot een vernieuwd Israël (gebaseerd op de twaalf) waarin de volken door eenzelfde geloof worden ingelijfd. De *gemeente van het bekeerde Israël* werd in Jeruzalem voor haar opbouw geplaatst onder de leiding van ‘de zeven’: mannen vol van de Geest en van wijsheid. Deze zeven hebben de gemeenschap geleid van hen die uit Israël volhardden bij het evangelie van de apostelen en het getuigenis van de oudsten. De *gemeenten uit de volken* werden per plaats gesteld onder de oudsten: er werd geen nieuw volk gevormd naast en tegenover het gelovige Israël, maar plaatselijk werden allen die door geloof tot dit Israël behoren, gesteld onder de leiding van lerende oudsten. Deze oudsten konden allerlei helpers en helpsters (dienaren, *diakonoi*) aanstellen voor taken in de gemeente, opdat ook de taken die niet rechtstreeks met de leer hadden te maken toch zouden worden verricht op de manier van de heilige Geest. Deze helpers en helpsters werden dan ook zorgvuldig gekozen opdat de gemeente geen opspraak zou geven. Zij moet niet alleen in de lerende oudsten

maar ook in de helpers en helpsters het beeld van Christus tonen.

De eenheid van deze gemeenten in de leer van het evangelie verbindt hen in Christus geestelijk aan elkaar door één Geest: deze geestelijke eenheid krijgt ook concrete vorm in het bediend worden door dezelfde apostelen en evangelisten en in diverse vormen van gemeenschappelijke arbeid vanuit regionale verbanden en van contacten tussen die regionale verbanden.

1.2 De historische weg naar hier en nu, Christus alleen!

Uit dit exegetisch mozaïek is duidelijk dat Christus zijn kerk niet heeft overgeleverd in de handen van de mensen. Wel heeft Hij in mensenhanden de sleutels van het hemelrijk gelegd, namelijk de leer van het evangelie over de lijdende, opgestane en verheerlijkte Middeelaar. Aan deze apostolische leer is de kerk gebonden voor het binnengaan in het hemelrijk. Zelfs wanneer een engel uit de hemel anders zou leren, is hij vervloekt. Laat staan dat menselijke theologen of ‘ambtsdragers’ vrijheid zouden hebben om de gelovigen meer of minder op te leggen dan de apostelen ons hebben overgeleverd. Aan deze maat is het optreden van elke paus, bisschop, ouderling, lerende broeder, catecheet of superintendent af te meten.

Constanten en varianten

Is het nu zo dat de kerk door de eeuwen heen gebonden is aan een soort blauwdruk voor gemeenteopbouw? En welke is dan de bouw-orde? Het college van ‘de zeven’ had een unieke plaats die samenhang met het feit dat de kerk eerst geroepen is uit de Joden. Apostelen en oudsten in Jeruzalem zijn niet opvolgbaar: hun leergezag als oor- en ooggetuigen blijft gelden door de geschriften van het Nieuwe Testament. Van profeten weten we dat God ze geven kan wanneer Hij wil, maar men wordt niet tot profeet gekozen in de kerk. Het enige dat heel duidelijk bedoeld is als een permanente instelling, is het ambt van de *oudsten*. Doordat zij tot leren bekwaam zijn, kunnen en moeten zij de gemeente houden bij Christus, haar Hoofd. Zij zijn plaatselijke leiders en voorgangers die met elkaar ook een raad of college vormen. Zij worden tot hun werk verkozen en aangesteld. Op hun beurt zullen zij tot opbouw van de gemeenschap helpers en helpsters aanstellen opdat alle werk in de gemeente op geestelijke en ordelijke manier wordt geleid en verricht. Uit het Nieuwe Testament blijkt niet dat het verboden zou zijn om sommigen die een bijzondere gave om te onderwijzen hebben gekregen, af te zonderen voor de prediking van het evangelie: de *evangelist* verbreidt Gods goede nieuws in allerlei plaatsen. Met hem is vergelijkbaar de zending en ook de dienaar van het Woord die een tijd lang in een bepaalde plaats

kan blijven. Het Nieuwe Testament verbiedt ook niet dat er meer en ook overkoepelende organisatievormen zouden worden ontwikkeld. Openheid in die richting blijkt zelfs uit het feit dat de collecte voor Jeruzalem regionaal wordt ingezameld en verzonden, met inschakeling van afgevaardigden van gemeenten. Wel is de opdracht voor de oudsten zo duidelijk en primair, dat elke verdere structuur daaraan dienstbaar moet zijn en zichzelf veroordeelt wanneer zij in de praktijk het ambt van de oudsten verdringt of uitholt.

Deformatie en reformatie

In de geschiedenis van de kerk blijkt steeds dat de strijd tegen later gegroeide structuren losbrandt wanneer ze het evangelie en de opbouw van de gelovigen in iedere plaats in de weg gaan staan. In zulke conflictperiodes wordt als vanzelf ook weer teruggegrepen naar het Nieuwe Testament, met als gevaar dat bij een storende structuur niet alleen wordt teruggegrepen naar het evangelie maar ook naar de nieuwtestamentische gegevens over ambt en inrichting van het gemeentelijk leven. Dit gebeurt dan gemakkelijk op een manier alsof deze gegevens elke verdere en andere vorm van organisatie zouden afsnijden. Dan slaat men in de strijd tegen de aanmatigende houding van de paus en zijn kardinalen door naar een strijd tegen elke vorm van landelijke organisatie van kerken. Toch zou een afscheiding van Rome in de tijd van de grote Reformatie zijn uitgebleven, wanneer alle bisschoppen hun ambtsdienst gereformeerd zouden hebben met het oog op de evangelische opbouw van de gemeenten in iedere plaats. Nu de kerkgeschiedenis echter veel afdwaling en verharding te zien heeft gegeven, is het steeds weer nodig dat

de les van deformatie en reformatie is, dat wij nooit zuivere christenen blijven door vóór of tégen een bepaald systeem van kerkelijke organisatie te zijn

de gelovigen zich verzamelen rond de leer van het evangelie en zich opnieuw bezinnen op de verdere organisatie van het kerkelijke leven. Bij die latere bezinning gaan dan de verdrietige ervaringen van het verleden een eigen rol spelen. Er ontstaan aversies en reacties. Wat vroeger kon, wil men na alle leed dat erdoor veroorzaakt werd, nu niet meer. Het vallen en opstaan van de kerken leidt ertoe dat bepaalde vormen voor kerkelijke organisatie bewust worden uitgesloten, omdat men er slechte ervaringen mee heeft gehad. Naast de Schrift gaat ook de geschiedenis een bepalende factor worden voor de inrichting van het gemeentelijk leven

in latere eeuwen. Men moet hier zijn ogen niet voor sluiten. Juist wanneer wij dit goed onder ogen zien, helpt het ons om tot een genuanceerd oordeel te komen.

De kerk leerde trouwens ook ontdekken dat afscheid nemen van een pauselijk of episcopaal systeem of breken met een landskerkelijke organisatie nog niet per definitie leidt tot vestiging van het evangelie. Ook binnen independente gemeenten komt afdwaling van de leer voor en ook daar gedijt Schriftkritiek. De les van deformatie en reformatie is, dat wij nooit zuivere christenen blijven door vóór of tégen een bepaald systeem van kerkelijke organisatie te zijn. Alleen door het blijven bij een zuivere prediking en door gebed en door levensheiliging kunnen wij onze roeping en verkiezing vast maken!

Geroepen in de tijd

Afgezien van enkele startpunten (evangelie, geloof, plaatselijke gemeente, oudsten, lichaam van Christus) kunnen we niet leven vanuit een tijdloos model voor kerkelijke organisatie. Dit niet zozeer omdat het Nieuwe Testament, 'tegenstrijdige ecclesiologieën' bevat, maar omdat de kerk nog steeds (net als in de eerste eeuw) in concrete situaties geroepen wordt en altijd weer een weg moet gaan vanuit een gegeven en meer dan eens niet ideale situatie. Eigenlijk bestaat er geen 'apostolische opbouw van de gemeente' maar wel een 'apostolisch startpunt' bij 'de inrichting van het gemeentelijk leven'.

Dit is van belang in missionaire situaties. Het is vaak onmogelijk om het Europese reformatische kerkrecht over te dragen in derde wereld landen. Zendingen zullen, vanuit de gegeven startpunten, moeten zoeken naar wat daaraan nu verder het meeste recht doet in de concrete situatie en binnen de gegeven cultuur van een volk.

Het is ook van belang wanneer christenen elkaar herkennen als gelovend in dezelfde Heiland en levend vanuit dezelfde hoop, maar ontdekken dat ieder daarbij binnenkomt met een eigen visie op kerkinrichting en organisatie. Het zou onverstandig zijn om dan plotseling heel negatief over eigen achtergrond te doen: blijkbaar heeft God die bedding willen gebruiken om kinderen van Hem een achtergrond te geven. Het zou echter ook onjuist zijn om plotseling heel indifferent te zijn, alsof het er allemaal niet toe doet. Juist vanuit de herkenning in het evangelie wordt het mogelijk om een sterkte/zwakte analyse te maken van de diverse kerken en groepen, zoals Peter Stuhlmacher die voor Duitsland opmaakte in zijn artikel uit 1995 (Kirche nach dem Neuen Testament [in: *Theologische Beiträge* 26 (1995) 301-325, m.n. 318-325]).

Het zou een zegen zijn wanneer men daarin naar elkaar wilde luisteren. Wanneer independente gemeenten het goed recht van regionale organisaties erkenden en regionaal of landelijk

georganiseerde kerken het primaat van de plaatselijke gemeente met haar oudsten. De verschillen die gegroeid zijn door de geschiedenis zouden niet verdwijnen, maar ze zouden wel verzachten. En wanneer dat niet het geval is, zal soms een breuk met de eigen achtergrond onvermijdelijk worden terwille van de opbouw van het geloof, met name in eigen gezin en gemeente.

De inrichting van de gemeente

Ik heb in het voorgaande aangegeven dat er niet één duidelijk patroon te vinden is in het Nieuwe Testament. En dat er ook een weg is van het Nieuwe Testament naar hier en nu. Het is leerzaam om ook te zien waarom dit zo is. Anders zouden wij het misschien heel negatief inschatten, wat niet nodig is. Het Nieuwe Testament biedt verslag van een historische start-situatie met eigen en niet-herhaalbare kenmerken.

Dit geldt ten eerste over de *periode als geheel*: er is een unieke opvolging van Christus naar de apostelen (met de oudsten en de familie van Jezus) en van hen weer naar de periode ná de apostelen. Wij kunnen een *voorbeeld* nemen aan de acties van Jezus en vervolgens aan die van zijn apostelen. Deze zijn richtinggevend, maar *model* voor de latere tijd zijn de instellingen voor de gemeenten uit de volken (derde fase).

In de tweede plaats geldt het ook *gelijktijdig*. In de eerste eeuw leven naast elkaar een gemeente te Jeruzalem (Palestina) en de gemeenten uit de volken. De inrichting van de kerk te Jeruzalem kan voorbeelden aanreiken, maar de inrichting van de kerken onder de volken is meer het model voor onze toekomst.

De pluraliteit van de nieuwtestamentische gegevens hangt dus niet samen met willekeurige variatie tussen vergelijkbare gemeenten, maar met de verschillende groeistadia van de nieuwtestamentische kerk waarvan het Nieuwe Testament verslag biedt. Het is geen principiële of absolute pluraliteit maar een schijnbare. Er zijn geen tegenstrijdige leren over de kerk, maar er is wel een neerslag van de historische weg die de Geest is gegaan van Jeruzalem naar Antiochië naar Rome.

Mijn toepassing is dat wij ons dus ook niet hoeven te schamen wanneer er inmiddels ook een verdere weg is gegaan. Eerst naar Rome en toen dat niet goed meer ging naar Genève. Er is geen dwingende blauwdruk, maar de organisatie van de gemeente moet wel dienstbaar blijven aan het doel dat we nu willen omschrijven. Anders gezegd: tegenover mensen die kritisch zijn over de gegroeide kerkelijke structuren en die zogenaamd bijbels willen teruggaan naar de echte bijbelse gemeente moeten we vasthouden dat die bijbelse gemeente niet zo eenduidig was in de tijd van de apostelen en in de tweede plaats dat reeds toen de historische ontwikkeling van de organisatie een eigen stem had. We mogen niet uit de tijd springen: we

leven mét de kerkgeschiedenis, inclusief al haar zegeningen en haar tekorten. Het is hoogmoedig om je te verheffen boven je vaderen en je broeders alsof je terug zou kunnen kruipen in de moederschoot. Het is beter om te zeggen: "Wel, tot hertoe heeft ons de HERE dus geleid en hoe werken wij nu op een goede manier verder aan die lijn"? Dit sluit het streven naar noodzakelijke verbeteringen niet uit, maar wij zijn in ons ambtswerk niet afhankelijk van zulke verbeteringen. We kunnen ook nu direct aan de slag, al kan de omgeving beter dan ze nu is.

geen dwingende blauwdruk, maar de organisatie van de gemeente moet wel dienstbaar blijven aan het doel

Ook wanneer een zekere bijstelling van de kerkelijke organisatie-structuur om praktische redenen gewenst zou zijn inzake de organisatie van het kerkverband en inzake de invulling van het kerkelijk helper zijn (diaken), dan hoeft ons dit nog niet te verhinderen om het bestaande ook nu in dienst te stellen van onze opdrachten (niet omgekeerd). Het zijn immers geestelijke opdrachten. De organisatie is een historisch hulpmiddel, maar de ingang in het rijk der hemelen is de doelstelling.

Prof. dr. J. van Bruggen is emeritus-hoogleraar van de Theologische Universiteit te Kampen

Hoogeveen - beroepen: H. Jagersma te Veenendaal

Drachten-Oost - beroep aangenomen: T.P. Nap te Rotterdam-Stad

Steenwijk - bedankt voor beroep: C. van Dusseldorp te Wezep
Amersfoort-Nieuwland - bedankt voor beroep: T.P. Nap te Rotterdam-Stad

Rottum (Gron.) - beroepbaar: E. Venema, gerepatriëerd zendeling in dienst van de Canadian Reformed Church te Surrey, B.C., tel.: 0595-551524, e-mail: elsogerry@planet.nl

„Bidden houdt me scherp”

in gesprek met

Samen met mensen uit diverse andere kerken organiseerde hij vorig jaar in Zwolle voor het eerst een Nacht van Gebed. Komende maand hoopt hij opnieuw een nacht biddend door te brengen om vervolgde christenen in het bijzonder aan de Heere op te dragen. Pieter Gootjes (24): „Ik wandel af en toe. Al lopend kom ik tot rust en dan bid ik ook. Ik merk dat ik dat nodig heb. Bidden houdt me scherp”.

W.M. Bakker ■

Het gesprek heeft plaats in het islam studiecetrum in het kantoor van ‘Open Doors’ in Ermelo. Te midden van enkele honderden boeken vertelt Pieter dat hij een jaar geleden in dienst kwam als helpdeskmedewerker van de organisatie die al ruim vijftig jaar op de bres staat voor vervolgde christenen. „Het mooie is dat iedereen hier een heel persoonlijke motivatie heeft om voor ‘Open Doors’ te werken. Dat bindt ons samen. We delen onze bewogenheid met de lijdende kerk en werken aan hetzelfde doel, vanuit het besef: Waar één lid lijdt, lijden alle leden mee”.

Sport en drank

Pieter groeide op in een gereformeerd gezin in Zwolle. Tijdens zijn tienerjaren nam hij enige tijd afstand van het geloof. „Ik zette me af tegen de kerk en zocht mijn geluk in sport en drank. Op mijn zeventiende begonnen mensen me vragen te stellen. Dan kwam ik in de stad bijvoorbeeld iemand van de kerk tegen die zei: „Hé, ik heb je lang niet gezien. Is er iets aan de hand?” Niet met een opgeheven vingertje, maar uit echte betrokkenheid, met liefde en bewogenheid. Toen werd het voor mij duidelijk: God houdt van mij en Hij laat Zijn liefde voor mij zien door andere mensen. Hij wil me gewoon hebben. Vanaf die tijd ben ik echt gaan geloven”.

ik wilde niet over de rug van anderen carrière maken

Hij raakte betrokken bij een bijbelstudievereniging van de kerk die elke twee weken samenkwam. Aan die periode denkt hij met genoegen terug. „De leden van de club zagen echt naar elkaar om. Dat was heel positief”. Toen hij de studie technische bedrijfskunde aan de Christelijke Hogeschool Windesheim ging volgen, werd Pieter ook actief binnen de gereformeerde studentenvereniging *Absens Carens* in Zwolle. Zijn opleiding bevredigde hem uiteindelijk niet. „Toen ik klaar was met mijn studie, wist ik niet precies wat ik wilde. De studie was erg gericht op

carrière maken en geld verdienen. Als je goed presteerde, waren mensen je vrienden. Maar ik wilde niet over de rug van anderen carrière maken”.

Pieter koos voor een vervolgstudie personeelswetenschappen aan de Universiteit van Tilburg. In die periode sloot hij zich aan bij de christelijke studentenvereniging *Ichthus*. „Dat is een brede vereniging, waarvan zowel zwaar gereformeerden als evangelischen lid zijn. Dat heeft mijn horizon verbreed. Kerkmuren vielen weg. Als je het Woord van God als uitgangspunt neemt, kom je heel vaak bij dezelfde standpunten uit”.

Derde Wereld

Tijdens zijn studie kwam Pieter nadrukkelijk in aanraking met de situatie van mensen in andere landen, onder wie christenen. „Met de studentenvereniging voerden we een actie voor Liberia, ook voor de kerk daar. Tijdens een stage in India maakte ik persoonlijk kennis met de Derde Wereld. Ik werd geraakt door wat ik daar zag en kreeg bewogenheid met mijn medemensen”. Aansluitend aan de studie in Tilburg werkte Pieter voor een thuiszorgorganisatie. Omdat dit een part-time dienstverband betrof, bleef hij intussen uitzien naar een volledige werkkring. „Ik heb veel gesolliciteerd. Wat ik zocht, was een baan waarvoor ik me helemaal kon inzetten, iets wat ik echt met passie zou kunnen doen. Een vriend attenderde mij op een vacature bij ‘Open Doors’. Toen ik de sollicitatiebrief in de brievenbus liet glijden, heb ik gebeden: „Laat deze brief goed mogen overkomen”. Ik was verwonderd dat ik inderdaad werd aangenomen”.

Als helpdeskmedewerker op de IT-afdeling van ‘Open Doors’ heeft Pieter een dienstverlenende functie. „Als er computerproblemen zijn, probeer ik die op te lossen. Vanuit Nederland worden alle kantoren wereldwijd ondersteund op IT-gebied. Door middel van e-mail en Skype zijn de kantoren aan elkaar verbonden. Connecting People is een van de speerpunten van het IT-beleid”. Het heeft voor Pieter een meerwaarde dat hij niet bij een algemene organisatie maar bij ‘Open

Doors' werkt. „Voor sommige landen is de beveiliging van de e-mail een belangrijk punt, om de juiste informatie zonder problemen op de goede plek te krijgen. Als ik daarmee bezig ben, voel ik me direct betrokken bij de lijdende kerk. En het aanmaken van een e-mailadres, wat in onze ogen iets heel kleins is, wordt door de mensen in gesloten landen vaak als iets heel belangrijks beleefd”. Vorig jaar zomer ervoer Pieter zelf wat het betekent om christen te zijn in een overwegend islamitische omgeving. Tijdens zijn vakantie reisde hij met een basketbalteam van de organisatie 'Atletes in Action' naar Gaza. „Daar merkte ik dat christenen hun geloof echt moeten waarmaken. Tijdens een bezoek aan de 'Baptist Church' viel me op met hoe veel passie mensen geloven in God. Ik bezocht ook de boekwinkel van 'Open Doors' en het 'Bible College' in Bethlehem. Dan zie je wat het werk in de praktijk inhoudt. Het is mooi om van dichtbij mee te maken dat een moslim een Bijbel koopt en daarin gaat lezen”.

Verleidingen

Europese christenen kunnen veel van hun vervolgte geloofsgenoten leren, stelt Pieter. „Er zijn predikanten die in gevangenschap voor ons bidden, omdat wij in het Westen zo veel verleidingen hebben. Als je ziet waar zulke mensen kracht uit putten en hoe ze in alles op God vertrouwen, kunnen we daar veel van leren”.

In zijn persoonlijke gebed heeft de lijdende kerk een vaste plaats. „Op dit moment houdt 'Open Doors' een driejarige gebedactie voor Noord-Korea. Ook geeft de organisatie elke week punten aan om concreet te kunnen bidden voor vervolgte christenen. Dat helpt me enorm. Het gebed is van groot belang. Elk jaar gaan er honderden mensen voor Open Doors op reis. Ze komen altijd heel-huiskamer thuis. Soms hoor ik hoe hun weg op een bijzondere manier werd geleid, terwijl wij in Nederland voor hen zaten te bidden”.

Vrijdagavond 9 juni start de jaarlijkse Nacht van Gebed, in de aanloop naar de Zondag voor de Lijdende Kerk op 11 juni. Pieter is dit jaar opnieuw betrokken bij de organisatie van de gebedsnacht in Zwolle. „Er zijn gebedsblokken van twee uur. Eerst wordt er een filmpje van een bepaald land getoond en vervolgens bidden mensen in groepjes voor de situatie daar. Vorig jaar dacht ik: Zo'n nacht zal wel lang duren. Maar het was zo voorbij. Kort na de Nacht van Gebed werd de Iraanse christen Hamid Pourmand vrijgelaten. Dat is echt een gebedsverhoor geweest. Het is bijzonder dat God onze gebeden wil gebruiken”.

Een speciale Nacht van Gebed heeft volgens Pieter een meerwaarde, ook als er in de zondagse kerkdiensten al regelmatig voor de lijdende kerk wordt gebeden. „Tijdens de Nacht van Gebed krijg je vooraf meer informatie over de situatie in de landen waarvoor je gaat bidden. Door daar een nacht, of een deel van de nacht mee bezig te zijn, realiseer je je heel sterk dat er in veel landen christenen zijn die niet in vrijheid naar de kerk kunnen gaan. Tijdens deze nacht kun je zelf ook hardop meebidden in een groepje, terwijl in de kerkdienst

vaak alleen de dominee voorgaat. Het is bovendien enorm bemoedigend om mensen uit verschillende kerken te ontmoeten die echt bewogen zijn met de lijdende kerk”.

Rustpunt

Pieter ervaart zo'n georganiseerde gebedsbijeenkomst als een rustpunt in een vaak drukbezet bestaan. „Ik merk dat deze tijd enorm gehaast is. Mijn eigen agenda zit ook heel vol. Een Nacht van Gebed geeft rust om tot God te komen. Dan weet je weer waar het allemaal echt om gaat. Het is goed om veel te bidden. Ik wandel af en toe. Al lopend kom ik tot rust en dan bid ik ook. Ik merk dat ik dat nodig heb. Bidden houdt me scherp”. Om zich niet te laten opslokken door de bezigheden van alledag, maakt Pieter bewuste keuzen. „Pas had ik het idee dat ik ontzettend druk was en te weinig tijd had om te bidden en uit de Bijbel te lezen. Op een gegeven moment bedacht ik: Maar je hebt wel tijd om rustig twee uur naar een film te zitten kijken. Dus ben ik eigenlijk wel zo druk? Waar liggen mijn prioriteiten? Toen heb ik besloten een maand lang geen televisie te kijken. Dat was een heel relaxte periode. Ik was ineens veel minder bezet en heb lekker veel gelezen”.

De televisieloze maand maakte Pieter er ook van bewust welke impact het medium heeft. „Als je ernaar kijkt, word je erdoor beïnvloed. Via televisie komt er veel seks, moord en geweld binnen. Als je dergelijke zaken minder ziet, houden ze je ook minder bezig”. Toch besloot Pieter na afloop van de maand niet de beeldbuis definitief de deur uit te doen. „Maar ik ben me er wel meer van bewust dat televisie gemakkelijk een afgod kan worden, net als bijvoorbeeld drank. Daarom is het goed er soms een tijd bewust afstand van te nemen. Zo drink ik ook elk jaar een maand lang geen alcohol, om te blijven beseffen dat ik zonder drank moet kunnen”.

W.M. Bakker is lid van de Gereformeerde Kerk te Harderwijk en journalist van het RD

Voor meer informatie over de gebedsactie voor Noord-Korea, de Nacht van Gebed en de Zondag voor de Lijdende Kerk: www.opendoors.nl.

Naam: Pieter Gootjes
Leeftijd: 24 jaar
Woonplaats: Zwolle
Burgerlijke staat: verkering
Beroep: helpdeskmedewerker op de IT-afdeling van Open Doors

Lied 27: De Heer richt op zijn berg een maaltijd aan

lied van de week

Zondag 14 mei, vier weken na Pasen, is het lied van de week 'De Heer richt op zijn berg een maaltijd aan. Het lied is geschreven bij Jesaja 25:6-8, een deel uit Jesaja's profetie over 'Het feestmaal op de Sion', zoals het opschrift in de Nieuwe Bijbelvertaling luidt. Het lied zelf kreeg bij zijn ontstaan een vergelijkbaar opschrift mee: 'Van de berg Zion'.

A. de Heer ■

Het lied ontstond in de vijftiger jaren van de 20ste eeuw, in het kader van de zogenaamde Nocturnen-diensten in Amsterdam, een omgeving waar veel meer bijbelliederen werden gemaakt. De dichter Willem Barnard schreef de tekst, cantor Willem Vogel de melodie. Het lied werd vervolgens opgenomen in de proefbundel 102 *Gezangen* en in Barnards 'leergang kerkliederen' *De Tale Kanaäns*. Naderhand werd het lied ook opgenomen in *Gezangen voor Liturgie*, het liedboek voor de Rooms-Katholieke kerk.

De berg Sion

In Jesaja 25:6-8 gaat het over een overvloedige maaltijd, aangericht door de heer, op de berg Sion, voor alle volken. Ieder zal daar zien waarom het werkelijk gaat. Dood, verdriet en smaad zullen daar worden weggenomen. Vers 6 is berijmd in de strofen 1 en 2, vers 7 in strofe 3, vers 8 in de strofen 5 en 6. De vierde strofe, die in dit overzicht nog ontbreekt, heeft een scharnierfunctie. Barnard zegt zelf: *'In de vierde strofe wordt gesproken van 'wij', wat de tekst van Jesaja niet doet; die spreekt alleen van 'Hij' en van Zijn volk en de (andere) volken'* (Compendium). Barnard wil met zijn vierde couplet aangeven dat wij - christenen - er later bij zijn gekomen, wij zijn 'uit de heidenen'. Vandaar: *'Wij treden aan het ontoegankelijk licht, / wij volkeren, wij heidenen, wij mensen'*. Het lied klonk op dit punt eerst overigens anders: *'Wij treden aan het ontoegankelijk licht / heidenen staan in 's Heren heilig teken; / wij zien het leven-zelf in het gezicht, / God haalt ons thuis uit alle hemelstreken'* (*De Tale Kanaäns*).

Zoals hierboven aangegeven zijn de strofen 5 en 6 een weergave van vers 8. De slotwoorden van de bijbeltekst luiden '...de heer heeft gesproken'. Deze woorden fungeren als afron-

ding, maar tegelijk als handtekening - de woorden zijn die van de heer, de Eeuwige die is wie Hij is en die zal doen wat Hij zegt. Barnard werkt het zo uit: in de slotregel staat 'Zo zal het gaan, want zo heeft Hij gesproken', maar daaraan voorafgaand luidt r. 1 al 'Dit zeiden zijn profeten in zijn geest...'. In *De Tale Kanaäns*: 'Dit zeiden *Zijn* profeten in *Zijn* geest...' Met deze extra zin benadrukt de dichter de autoriteit van deze belofte van heil.

Barnard biedt in zijn tekst overigens ook even een doorkijkje naar later tijden. Dat gebeurt al door de tekst zelf, omdat vers 5 - De heer wist de tranen van elk gezicht - bijna niet gelezen kan worden zonder dat Openbaring 21 (vs. 4) er in mee klinkt. Het gebeurt, voor wie het opmerkt, ook door het accent dat strofe 4 legt. Maar in vs. 5 klinken daarnaast de woorden '...Het ochtendrood/gaat stralend op, een opgang uit de hoge' en die zinsnede verwijst naar Zacharias' lied: '...door de innerlijke barmhartigheid van onze God, waarmee de Opgang uit de hoogte naar ons zal omzien' (Lukas 1:78).

Lied 27 is een lied dat vooral tot klinken kan komen bij gelegenheden van vreugdevol uitzien naar Gods Koninkrijk in volle heerlijkheid. Meer specifiek valt te denken aan de Adventstijd, en de viering van de Maaltijd des Heren. Als in de weken na Pasen, waarin we ons op dit moment bevinden, vooruitgekeken wordt naar de komende heerlijkheid, kan dit lied eveneens gezongen worden.

Signaalmotief

Willem Vogel, de maker van de melodie, schrijft over het ontstaan: *'De snel gemaakte melodie had voor mij zelf een zeer voorlopig karakter, en sindsdien vroeg ik anderen, en probeerde ik*

zelf herhaaldelijk, een betere wijs voor deze kostelijke tekst te vinden; het is echter niet gelukt en de voorlopige oplossing is de definitieve geworden' (Compendium).

Je kunt je haast geen betere melodie voor deze tekst voorstellen. Levendig, energiek, proclamerend, feestelijk en verheven. De inzet zet meteen het karakter neer: een hoog begin met een signaalmotief, herhaling van die hoge beginnoot én een herhaling van het accent op diezelfde noot ('de Heer richt op zijn berg...'). R. 3 is een herhaling van r. 1. R. 4 begint als een herhaling van de laaggelegen r. 2, maar stijgt toch op en overstijgt zelfs de hoge beginnoot.

De melodie staat in de toonsoort a-klein, maar dat wordt pas echt duidelijk in de slotregel. Het lied heeft geen maatsoort meegekregen. Twee- en driedeligheid wisselen elkaar af en enkele accentnoten (de halve noten, steeds op woord-

accenten) bepalen de afwisseling. Let ook op het opmatige begin van elke melodieregel. De melodie vraagt om een energieke manier van zingen en een levendig tempo, uitgaande van de kwartnoot; Willem Vogel geeft in het Compendium zelf het metronoomgetal 132 aan voor de kwartnoot.

Anje de Heer is musicus en publicist liturgie en kerkmuziek. Zij verzorgt voor de deputaatschappen Eredienst en Kerkmuziek het Steunpunt Liturgie

Persbericht

Ds. G.J. Bruijn predikant in Rotterdam-Zuid.

De gereformeerde kerk (vrijgemaakt) te Rotterdam-Zuid heeft een beroep uitgebracht op ds. G.J. Bruijn, die dit beroep ook heeft aangenomen. Geruime tijd heeft ds. Bruijn als predikant in missionaire dienst van de gereformeerde kerk te Spakenburg-Zuid gewerkt in Congo. Na zijn repatriëring wilde ds. Bruijn zijn kennis en ervaring blijven inzetten voor een oplossing van de geweldige theologische nood die er is in Afrika. In 2002 is door een aantal Rotterdamse initiatiefnemers de Stichting Paulus opgericht, waardoor het werk in Afrika weer kon worden opgepakt en verder ingevuld. De gemeente van Spakenburg-Zuid zag geen mogelijkheid tot een blijvende verbintenis met ds. Bruijn naast haar bestaande zendingswerk. In goed overleg tussen beide kerken is nu een overgang naar Rotterdam-Zuid gerealiseerd. Ds. Bruijn blijft predikant en zal volgens artikel 12 van de kerkorde worden vrijgesteld voor het missionaire werk in Afrika dat hij onder verantwoordelijkheid van de Stichting Paulus doet. De bevestiging van ds. Bruijn zal naar verwachting op 18 of 25 juni aanstaande plaatsvinden door een collega uit Zuid Afrika.

Op 14 mei aanstaande zal ds. B. van Zuijlekom als parttime predikant intrede doen in de gemeente van Rotterdam-Zuid. Ds. Van Zuijlekom zal naast zijn werk als gemeentepredikant in dienst van de MAR het missionaire werk onder de Antillianen in Rotterdam inhoud gaan geven. Ook in de directe omgeving van het kerkgebouw wordt door middel van een kinderclub wekelijks de boodschap van genade verteld. Door de kerkelijk band met ds. Bruijn wordt naast al deze activiteiten in Rotterdam ook een internationale dimensie toegevoegd aan de missionaire betrokkenheid van de kerk van Rotterdam-Zuid, iets dat past bij het karakter van deze gemeente in de wereldstad Rotterdam. De prediking van ds. Bruijn, die voortdurend getuigt van die wereldwijde blik, is in de afgelopen vacante periode door de gemeente steeds met enthousiasme ontvangen.

In verband met zijn werk voor Stichting Paulus heeft ds. Bruijn veel contacten in het Afrikaanse continent. Er is intussen een netwerk van Afrikaanse kerkelijke leiders, met als doel om binnen de bestaande structuren mee te helpen aan het kerkelijk opbouwwerk. Er is een enorme honger naar het evangelie; er ontstaan bijna dagelijks tientallen kerkelijke gemeenschappen, zonder dat er ook maar enigszins voldoende voorzien kan worden in de behoefte aan leiding daarbij. Daarvoor is samen met een aantal internationale organisaties (waaronder in Nederland Stichting Apólos) het programma "More than a Mile Deep" (MMD) opgezet, waarmee de toerusting voor deze kerkelijke leiders wordt gerealiseerd. Een belangrijk uitgangspunt daarbij is local ownership: er wordt hulp geboden naar aanleiding van een concrete vraag, waarbij het initiatief niet door de hulpverlener wordt overgenomen. Ds. Bruijn speelt met name een belangrijke rol doordat hij goed op de hoogte is van de Afrikaanse cultuur en door zijn kennis van de Franse taal.

Binnen het kerkverband in Nederland heeft ds. Bruijn de mogelijkheid van collegiale consultatie op de specifieke gebieden van de theologie en de missiologie. Als gereformeerd predikant blijft hij actief door voor te gaan in kerkdiensten in Nederland en daarbuiten. Binnen de structuur van Stichting Paulus kan hij de daar aanwezige kennis van projectwerk en organisatie benutten. Zo wordt, onder Gods zegen, meegewerkt aan de verspreiding van het evangelie in de wereld en de toerusting van christenen om daaraan ook hun bijdrage te leveren, in Nederland en ook in Afrika.

INVENTARIS

vertrouwd verzekerd

speciale verzekeringen voor kerken, zorginstellingen en monumenten

De premie is laag en de dekking is hoog.
Wat wil je nog meer?

Postbus 500 5240 AM Rosmalen www.donatus.nl tel. 073 - 5221700

Aanmelding studenten Theologische Universiteit

Persbericht

De rector van de Theologische Universiteit maakt bekend dat adspirant-studenten die de propedeuse of de vooropleiding klassieke talen in het studiejaar 2002-2003 willen volgen, zich vóór 14 mei a.s. schriftelijk aan kunnen melden en daarbij aan te geven welk diploma men heeft behaald of binnenkort denkt te behalen en waarvoor men zich aanmeldt, propedeuse of vooropleiding.

Adres aanmelding: Secretariaat Theologische Universiteit, Broederweg 15, 8261 GS KAMPEN, of secretariaat@tukampen.nl.

KERNREDACTIE:

Dr. E.A. de Boer,
Prof. Dr. B. Kamphuis

OVERIGE REDACTIELEDEN:

Drs. A.L. Th. de Bruijne, Drs. I.D. Haarsma,
Prof. Dr. G. Kwakkel, Drs. B. Luiten,
J. Westert.

MEDEWERKERS:

J.J.D. Baas, Drs. E. Brink, J.M. de Jong,
Ds. G. Riemer, Dr. J. Smelik,
Drs. H. Veldman

BLADMANAGEMENT:

Mevrouw M.T. Kremer
Scholma Druk bv, Postbus 7
9780 AA Bedum, tel. 050 3013636

Alle stukken voor de redactie bij voorkeur per
E-mail: reformatie@scholma.nl, ingeval per
post via bovengenoemde postbus.
Uitgever: Print Media bv, Bedum
Technische realisatie:
Scholma Druk bv, Bedum

ADMINISTRATIE:

Scholma Druk, postbus 7,
9780 AA Bedum.
Telefoon: 050 - 3013636.
Fax: 050 - 3012732
(o.v.v. Reformatie).
E-mail: reformatie@scholma.nl
ING Bank: 66.30.92.620

ABONNEMENTSPRIJZEN:

abonnementsprijs € 49,95
studenten € 19,50;
buitenland € 109,00
- abonnementsjaar loopt van
1 januari t/m 31 december
- opzegging van het abonnement dient 1
maand voor aanvang van het nieuwe abon-
nementsjaar schriftelijk of per e-mail te
geschieden (voor 1 december)
Losse nummers € 1,50 (incl. porto).

De Reformatie is op Daisy cd-rom
verkrijgbaar bij de Chr. Blinden-
bibliotheek voor blinden en slecht-
zienden. Tel. (0341) 565477.

ADVERTENTIES (acquisitie en verkoop):

J. Hoogenboom, tel. 050-4091204,
fax 050-4091252
e-mail: info@hoogenboom-communicatie.nl
Prijs: € 0,45 per mm.
Contracttarief op aanvraag.
Aanlevering advertenties in overleg.

Zonder schriftelijke toestemming van de uit-
gever is het niet toegestaan artikelen uit dit
blad over te nemen.

Web: www.dereformatie.nl
ISSN 0165-5191